

Zahrádkářské osady v Brně: příležitost pro zkoumání lidí a přírody

Městské a příměstské zemědělství je předmětem mnoha současných debat. V západní Evropě a Severní Americe se o městských zahradách hovoří jako o nové volnočasové aktivitě, součásti zelené infrastruktury měst, ale také jako o projevu občanské angažovanosti a zdroji místních potravin. Navzdory své aktuálnosti není pěstování potravin ve městech ničím novým – navazuje na zahrádkářské hnutí s dlouhou tradicí.

To platí také pro české prostředí. Mezi odborníky i laiky se v posledních letech uchytily termíny „městské zahradničení“ či „městské zemědělství“ a objevuje se stále více takzvaných komunitních zahrad, kde skupina lidí společně obhospodařuje sdílený kus půdy. Prototypem zahradničení ve městě nicméně zůstávají zahrádkářské osady (resp. zahrádkářské kolonie či lokality), jež bývají rozděleny na menší parcely (zahrádky a zahrady) pronajímané jednotlivcům. Tato místa vznikala v souvislosti s urbanizací a industrializací – dělníkům původem z venkova měly zahrady sloužit především k pěstování plodin pro vlastní spotřebu. Z nouzového řešení se časem stala spíše volnočasová aktivita. Dnešní zahrádkářské osady tak představují určitý paradox: na jednu stranu jsou v ČR nejrozšířenějším typem městského zemědělství, jež se v západní Evropě považuje za módní trend, zároveň ale zosobňují proměňující se tradici. Následující text představuje terénní výzkum zahrádkářských osad realizovaný v Brně a některé metodické nástroje, které umožňují jejich hlubší poznání.

Proč a jak zkoumat zahrádkářské osady?

Zahrádkářské osady nemají v městském prostoru jasné určení. Stojí mezi klasickou zemědělskou produkcí a rekreací, mezi soukromým a veřejným prostorem, mezi prací a odpočinkem, mezi změnou, stagnací a úpadkem (Spilková, Vágner 2016). Snad proto se na jejich výzkum v posledních letech zaměřila řada studií, uskutečněných především ve velkých městech, kde tyto kontrastní linie vynikají nejlépe (z pražského prostředí např. Gibas a kol.

2013; Spilková, Vágner 2016; z Brna Hošková 2011; Keyzlarová 2012; Sovová 2014; Klimešová 2015).

Poznání zahrádkářských osad i místních lidí však zůstává roztříštěné. Chybí propojení dosavadních zjištění a zejména nástroje, které by pomohly řešit postavení těchto míst ve vztahu k místním samosprávám a developerům. Osady se totiž často dostávají do konfliktu s jinými způsoby využití území (Hošková 2011; Spilková, Vágner 2016), přičemž argumentace zastánců i odpůrců zachování zahrádkářských lokalit bývá vyhraněná a plná emocí.

I proto vznikl na Masarykově univerzitě projekt Vývoj metodiky pro hodnocení městských produkčních a zahradních ploch, jehož hlavním výstupem bude nástroj, který pomůže hodnotu těchto území uchopit a usnadní rozhodování o jejich využití. Metodika, jež bude dokončena na začátku roku 2018, je určená zpracovatelům územně plánovacích podkladů a dokumentace (nejčastěji urbanistickým kancelářím), samosprávám měst, odborné veřejnosti i samotným uživatelům osad. Součástí projektu byl i terénní výzkum, který mapoval environmentální, ekonomické a sociální aspekty vybraných osad a hledal vhodné indikátory využitelné pro metodiku. Sada výzkumných metod, jež je svou skladbou a šíří ojedinělá, může být využita dalšími vědními obory a po úpravách rovněž ve výuce.

Z výzkumu brněnských zahrádkářských osad

Mnohoúčelnost a mnohovýznamovost zahrádkářských osad je jedním z důvodů roztříštěnosti poznání a obtížné uchopitelnosti tohoto fenoménu. V našem výzkumu se snažíme integrovat

Lucie Sovová

Jan Dostalík

Lukáš Kala

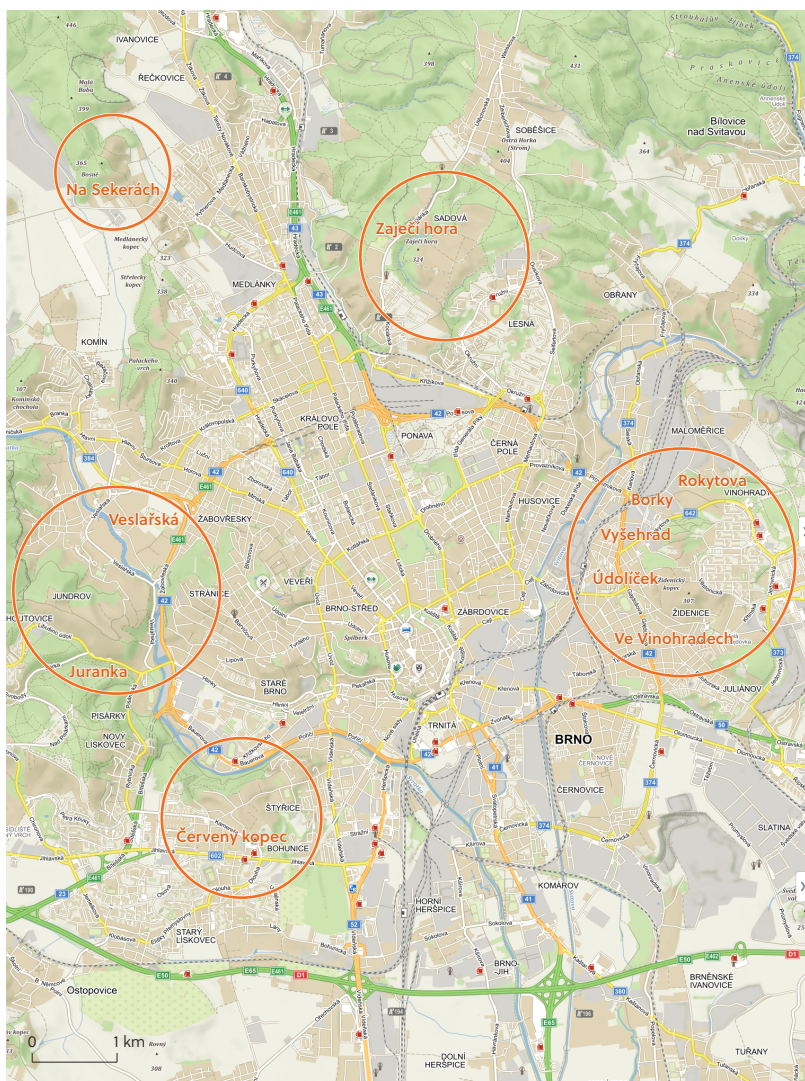
Zbyněk Ulčák

Radoslava Krylová

Masarykova univerzita,
Fakulta sociálních studií;
jan.dostalik@mail.muni.cz

Abstract

Allotment gardens in Brno: An opportunity to study people and nature. This article is based on a research project focused on the evaluation of urban allotment gardens. It presents some findings from the field research in Brno as well as the methods used, which are applicable in geographic research or even in geographic education. Mapping and exploration of allotment gardens facilitate informed decision-making about this multifunctional part of a complex urban organism.

OBR. 1 Mapa se zkoumanými lokalitami. Ty byly záměrně vybrány tak, aby zastupovaly území zastavěná i nezastavěná, aby byly uvnitř intenzivně urbanizovaného prostředí i na jeho okraji, resp. v blízkosti rozsáhlejších přírodních území. Podkladová mapa: Mapy.cz.

čtyři základní dimenze: urbanistickou (městské plánování, veřejná správa), sociologickou (zájmové skupiny, sociální vztahy, životní způsob), ekonomickou (nepeněžní ekonomické vztahy, soběstačnost) a environmentální.

Metody výzkumu

Sběr dat probíhal v pěti brněnských lokalitách (obr. 1) od května do října 2016. Šetření se zúčastnilo celkem 21 respondentů, kteří byli vybráni s pomocí gatekeeperů (typicky správců osad), samovýběru a metody sněhové koule. Výzkum probíhal na dvou rovinách, kvalitativní a kvantitativní. Kvalitativní část zahrnovala nezúčastněné pozorování a 16 polostrukturovaných rozhovorů, v kvantitativní části jsme prostřednictvím produkčních deníků sledovali význam zahrádek pro pěstování potravin.

Pozorování bylo zaměřené na charakteristiku osady jako celku: geografické a krajinné podmínky, převažující způsob užívání pozemků apod. Jde o relativně nenáročnou metodu, která ovšem může

odhalit strukturální prvky ovlivňující využití zahrad: například blízkost lesa a s ní související riziko vniku zvěře, stožáry vysokého napětí, jež znemožňují případné využití území k výstavbě, reálnou dostupnost osad, místa setkávání lidí. V polostrukturovaných rozhovorech se prolínaly všechny čtyři výzkumné dimenze.

Zahrádky ve městě

Cílem otázek z oblasti městského plánování bylo zjistit, jakou úlohu zahrádky v městském prostředí plní. Dotazovali jsme se na typ vlastnictví a vybavenost pozemku (chatka a její obyvatelnost, přístup k elektřině a vodě...), vzdálenost bydliště, typ bydlení a způsob dopravy na zahrádku. Ve většině případů zahrádky slouží lidem žijícím v nedalekém okolí (často v panelových domech), kteří sem obvykle docházejí pěšky (obr. 2). Většina respondentů zahrádky využívá intenzivně: navštěvují je denně či alespoň jednou do týdne, přičemž frekvence závisí zejména na vzdálenosti od místa bydliště a ekonomické aktivitě respondentů – senioři, lidé s flexibilní pracovní dobou či na rodičovské dovolené mohou svým zahradám věnovat více času. Mimo sezónu je aktivita zahrádkářů přirozeně menší, přesto (a navzdory původním očekáváním) velká část respondentů navštěvuje zahrady pravidelně i v zimě: při procházce, venčení psa nebo za účelem přikrmování ptactva a kontroly majetku. Zahrádky se tedy jeví jako funkční a živoucí součást města. Většina respondentů zahrádku navíc využívala k setkávání s přáteli a rodinou, což okruh uživatelů rozšiřuje nad rámec členů osad.

Životní prostředí zahrádkářských osad

Otázky týkající se životního prostředí se dotkly několika témat. Při dotazování se na pěstební podmínky jsme často zjistili, že respondenti při užívání zahrádek aktivně usilují o zlepšení nízké kvality půdy (zahrádkářské osady často vznikaly na místech nevhodných jak k bydlení, tak k zemědělské produkci, na navážce, skalnatém nebo písčitém podloží). K hnojení respondenti většinou používali organická hnojiva vlastní produkce (kompost, hnůj, jícha), jen někteří je doplňovali hnojivy umělými. Řada zahrad měla vlastní kompost, kam respondenti nosili také organický odpad ze svého bydliště. Kompostování tak nepomáhá jen kvalitě půdy, ale také redukuje množství komunálního odpadu, se kterým by se jinak muselo vypořádat odpadové hospodářství města. Realizované rozhovory také napovídají, že zahrádkaření zlepšuje zasakovací schopnosti půdy – osady tak tlumí následky prudkých dešťů.

Příkladem ekosystémových služeb, jež zahrádkářské osady plní v urbanizovaném prostředí, je více (Breuste, Artmann 2015). Ukládání uhlíku do půdní organické hmoty s dlouhou dobou rozkladu zmírňuje

OBR. 2 Panelové sídliště Lesná nedaleko zahrádkářské osady Zaječí hora. Za socialismu vznikaly na mnoha místech republiky podobné kombinace nesourodých míst: zahrádkářská osada mezi lesem a panelovým sídlištěm. Zdroj: archiv autorů (2016).

růst koncentrace CO₂ – jakožto rozhodujícího skleníkového plynu – v atmosféře. Tato funkce může být posílena pěstováním vysokokmenů ovocných i okrasných dřevin (pěstování dřevin je ovšem ovlivněno formou vlastnictví – omezená doba pronájmu ovlivňuje možnost výsadby). Druhová diverzita užitkových i okrasných rostlin je určující pro hodnotu zahrádek jako stanoviště opylovačů a přirozených predátorů škůdců.

Za environmentálně problematické může být považováno užívání pitné vody z vodovodního řádu k zálivce. Zahrádkáři téměř bez výjimky jímali dešťovou vodu, ta ale v řadě případů nestačila jejich potřebám. Problémy se suchem zmiňovali zejména respondenti v lokalitách s písčitou půdou. V osadě Na Sekerách nemají některé zahrady k vodě přístup vůbec, respondenti proto museli této situaci uzpůsobit skladbu plodin. Zajímavý příklad regulace užívání vody představuje osada Zaječí hora. Tamní zahrádkáři mají k dispozici společnou studnu a čerpadlo, zároveň se ale zavazují zachycovat a primárně užívat vodu dešťovou a společným zdrojem šetřit – podle interní dohody se například bazény musí napustit nejpozději v dubnu, aby neohrožovaly dostupnost vody v letních měsících.

Domácí potraviny

Jako environmentálně příznivé lze hodnotit i to, že zahrádkáři tráví volný čas v blízkosti bydliště, kde zároveň získávají lokálně vypěstované potraviny. Význam této funkce jsme sledovali v produkčních denících, které jsme získali od 20 respondentů. Ti si po dobu hlavní sezóny vedli evidenci o všech výpěstcích, které na zahradě sklídili. Výzkumy městského zahradničení obvykle sledují typ a množství

pěstovaných plodin prostřednictvím dotazníků, jež staví na odhadu respondentů. Produkční deníky jsou oproti tomu spolehlivějším a přesnějším zdrojem dat, kladou ovšem velké nároky na zapojení respondentů. Z deníků, rozhovorů a pozorování vyplývá, že ačkoli se respondenti často označovali za „rekreační zahrádkáře“ a pěstování potravin pro ně nebylo hlavní motivací k užívání zahrady, určité množství plodin zde přesto získávají (obr. 3). Kombinace rekreační a produkční funkce se objevila ve všech zkoumaných osadách.

Sdílení a komunita

Prostřednictvím produkčních deníků a rozhovorů jsme rovněž sledovali sdílení a neformální směnu výpěstků. Toky potravin jednak vypovídají o tom,

OBR. 3 Aktivní trávení volného času mladé rodiny v osadě Ve Vinohradech. V posledních letech roste v některých zahrádkářských lokalitách zájem mladých lidí nejen o rekreaci, ale i produkci vlastních potravin. Pěstují například zeleninu, ovoce nebo kořeninové a léčivé byliny. Zdroj: archiv Viléma Řiháčka (2017).

Aplikace do výuky

Téma zahrádkářských osad v sobě skrývá významný výukový potenciál, nabízí bohatou škálu dobře pozorovatelných fenoménů (Keyzlarová 2006). Je vhodná pro naplňování edukačních cílů Státního programu EVVO a EP na léta 2016–2025 (*Příroda, Klima v souvislostech, Udržitelná spotřeba*), lze je využít i v dalších výukových tématech (práce s mapami, územní rozvoj, zájmové aktivity obyvatel, kooperace městské samosprávy s občany, spolková činnost apod.).

- Zahrádkářské osady.** Formou brainwritingu nebo tvorby „vstupní“ myšlenkové mapy si žáci utřídí první asociace spjaté s termínem zahrádkářská osada. V následné diskusi vymezí odpovědi na otázky: Co je zahrádkářská osada? Co vše uživateli poskytuje? Jaký je její přínos pro život ve městě?
- Cesta na zahrádku** (terénní výzkum). Žáci navštíví blízkou zahrádkářskou osadu a podrobně ji popíší (kdo ji užívá, co zde najdeme: druhy rostlin a plodin, zvířata, stavby...), vyfotografují celek i detaily, zakreslí do mapy. Výsledky svého výzkumu představí spolužákům, společně porovnají svá zjištění, zhodnotí význam zahrádky pro uživatele, pro ostatní obyvatele, pro obec...
- Zahrádkář** (projektová výuka). Žáci se rozdělí do skupin a společně si „koupí a obdělají zahrádku“, tj. najdou v katastrální mapě vhodné místo, zjistí podmínky jeho koupě či pronájmu, navrhnou, jak ji budou využívat, jaký charakter zahrada bude mít (rekreační, produkční...), jak budou nakládat s výpěstky, zda budou chovat i užitečná zvířata apod. (Lze spojit i s rozhovorem se zahrádkářem.) Svůj návrh zpracují výtvarně i slovně a prezentují před třídou. Další skupina hraje roli oponentů, aby autoři museli jasnou a věcnou argumentací obhájit svou vizi. Výstupem úkolu je na základě generalizace pochopení významu a přínosu městských zahrad (lze využít i k dotvoření vstupní myšlenkové mapy).
- Zahrádkářská produkce.** Žáci navštíví blízkou zahrádkářskou osadu a porovnají zdejší výpěstky s ovocem a zeleninou z běžné obchodní sítě z hlediska ceny (náklady na produkci na zahrádce vs. pořizovací cena v obchodu) a kvality (chuť, trvanlivost). Zjistí vzdálenost (zemi původu), kterou musí komodity do supermarketů urazit. Na základě zjištěných faktů zhodnotí klady a záporny zahrádkářské produkce v kontextu udržitelného rozvoje.
- Historie a současnost zahrádek.** Na základě práce s kartografickými i historickými prameny žáci sledují vývoj území a původní funkci zahrad v katastru obce. Historické skutečnosti pak porovnávají se současnou situací v místě.
- Městské zahrady a zahrádky** (terénní výzkum). Na základě vlastního pozorování a s využitím znalostí z environmentální výchovy žáci zhodnotí přínos zahrádkářských osad, např. ve srovnání s plochami veřejné zeleně či soukromými zahradami. Sledovat lze způsob nakládání s biologickým odpadem či hospodaření s vodou.
- Zahrádkářské osady ano, či ne?** (prožitkové učení, dramatizace) Žáci se rozdělí na skupiny urbanistů, sociologů, ekonomů, úředníků, developerů, ochránců přírody a zahrádkářů. Každá skupina pak hodnotí osady „ze svého pohledu“ a věcnou argumentací hájí svůj postoj. Výsledkem diskuze může být SWOT analýza zahrádkářských osad.

Poděkování

Příspěvek vznikl s podporou Technologické agentury České republiky v rámci projektu č. TD03000345 „Vývoj metodiky pro hodnocení městských produkčních a zahradních ploch“.

jak daleko přínos zahrad sahá, v případě sdílení uvnitř osad pak slouží jako ukazatel jejich sociální koheze. Ukázalo se, že zahrádkáři mají zpravidla blízké vztahy se svými bezprostředními sousedy. V menších osadách se znali všichni členové, obecně měli respondenti přehled o tom, kdo do osady chodí. Zahrádkáři organizují společné práce, opravy a investice, mimo tento rámec jsou ale kolektivní setkání spíše vzácná, stejně jako akce pro veřejnost. Pro respondenty spočívá společenský význam osady především v tom, že poskytuje prostor ke sdílení znalostí, dovedností a pro neformální setkávání lidí. V širším smyslu lze sociální přínos osad spatřovat

i ve skutečnosti, že lidé, kteří zde trávívají nejvíce času – typicky senioři či rodiče na rodičovské dovolené (obr. 3) – často patří mezi sociálně a ekonomicky znevýhodněné skupiny obyvatel. Zahrádky tak do jisté míry suplují sociální služby poskytované městem či státem.

Shrnutí

Článek stručně přiblížil projekt zkoumající brněnské zahrádkářské osady a část terénního výzkumu uskutečněného v roce 2016. Ten ukazuje, že zahrádkářské osady jsou významnější, než by se mohlo na první pohled zdát. Někdy bývají připodobňovány k plicím měst, při hlubším pohledu ovšem musíme uznat, že plní i funkce řady dalších orgánů pomyslného městského organismu. V příštích letech můžeme čekat další nárůst zájmu o tuto problematiku, a to nejen na akademické půdě a ze strany městských samospráv reagujících na tlak developerů, ale také mezi odborníky na adaptaci měst na změny klimatu a různými zájmovými skupinami veřejnosti.

Terénní výzkum zároveň pomohl identifikovat vhodné indikátory pro obecněji využitelnou metodu hodnocení zahrádkářských osad. Ukazuje, jaké urbanistické, environmentální, ekonomické a sociální aspekty je vhodné sledovat a jakými způsoby je lze zachytit. V další etapě výzkumu budeme návrh metodiky testovat v odlišných kontextech; její konečná verze bude vyvinuta během roku 2018.

Literatura a zdroje dat

- BREUSTE, J., ARTMANN, M. (2015): Allotment Gardens Contribute to Urban Ecosystem Service: Case Study Salzburg, Austria. *Journal of Urban Planning and Development*, 141(3). [http://dx.doi.org/10.1061/\(ASCE\)UP.1943-5444.0000264](http://dx.doi.org/10.1061/(ASCE)UP.1943-5444.0000264).
- GIBAS, P., NOVÁK, A. a kol. (2013): Zahrádkové osady: Stíny minulosti, nebo záblesky budoucnosti? Univerzita Karlova, Praha.
- HOŠKOVÁ, K. (2011): Analýza sporu o zrušení zahrádkářských kolonií v centru Brna. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Brno.
- KEYZLAROVÁ, S. (2006): Zahrádky aneb využití zahrádkářských kolonií ve výuce geografie. Prezentace. 14. Letní geografická škola – Brno 2006. Nové trendy v geografickém vzdělávání.
- KEYZLAROVÁ, S. (2012): Zahrádkářství a chataření – environmentální, sociální a ekonomické aspekty na příkladu města Brna. Dizertační práce. Masarykova univerzita, Brno.
- KLIMEŠOVÁ, A. (2015): Biodiverzita ve městě – srovnání druhové rozmanitosti flory zahrádkářských kolonií a ploch veřejné zeleně. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Brno.
- SOVOVÁ, L. (2014): Zahrádkářské kolonie jako příspěvek k alternativní produkci potravin? Diplomová práce. Masarykova univerzita, Brno.
- SPILKOVÁ, J., VÁGNER, J. (2016): The loss of land devoted to allotment gardening: The context of the contrasting pressures of urban planning, public and private interests in Prague, Czechia. *Land Use Policy*, 52, 232–239.

Město jako organismus

Město jako prostředí pro život rostlin
Každodenní mobilita lidí v Praze
Rozumějí žáci kartogramu a kartodiagramu?

2

Tento soubor (článek) je vlastnictvím časopisu Geografické rozhledy a podléhá právní ochraně. ▪ Vydavatel i nakladatel časopisu si vyhrazují právo článek zveřejňovat na webových stránkách a sociálních sítích časopisu za účelem propagace časopisu. ▪ Dílo není určeno ke komerčnímu využití. Smí se šířit, pokud jsou korektně uvedeny údaje o autorovi, článku a jako zdroj citován časopis Geografické rozhledy.